

Füzi László

A szemtanú

Emlékezés Ryszard Kapuścińskira

Amikor elterveztem, hogy a tervbe vett *Utazás a huszadik század körül* című tanulmányciklusom egyik alakja Ryszard Kapuściński lesz, nem gondoltam, nem gondolhattam, hogy az írásból emlékező írás lesz, s hogy nem azt fogom kutatni, hogy mi jellemzi Kapuściński írói világát, hanem azt, hogy mi jellemezte... Akkor, amikor a tervbe vett íráson gondolkodtam, tisztáztam magamban, hogy az utazás címben szereplő motívuma nem Kapuścińskitól ered, utazásaimra, az övéhez természetesen nem hasonlítható utazásaimra nem Kapuściński írásait vittem magammal, sokkal inkább Cs. Szabó Lászlóét és Márai Sándorét, utazóként, noha az egész világot beutazta, Kapuściński nekem nem tájakról, városokról, országokról beszélt, számomra a legtöbbet a huszadik századról mondta. A század második felének talán a legfontosabb tanúja volt, tudósítói léte a világ számos fontos történéseinek, s még inkább folyamatának szemtanújává avatta, s mivel tapasztalatait-megfigyeléseit feljegyzéseinek hosszú folyamában általánosította, a század egyik legfontosabb, a konkrétság és az általánosság között vibráló feljegyzéssorozatot, naplóját hagyta ránk. Feljegyzéssorozatot, naplót mondok, mondanom kellett volna műveket is, riportokat, de úgy látom, hogy Kapuściński minden munkáját, legyen az napló, riport vagy „regény”, a személyes szabad beszéd jellemezte, s minden írásával egyetlen célt szolgált, azt, hogy legalább a maga számára tisztázza a szeme előtt lezajló történés jelentőségét, s azt a huszadik század már ismert vagy éppen csak felsejlő folyamataihoz kapcsolja. Egyszándékú író volt, minden művével-írással ugyanazt a célt akarta megvalósítani, jobban akarta érteni a világot...

De előbb az emlékekről. Ryszard Kapuścińskit ezer szál kötötte Magyarországhoz és a magyar irodalomhoz, Kovács István, a kitűnő költő és történész, polonista, később varsói, majd krakkói főkonzul, egész kötetet kitevő interjú-sorozatot (Kovács István: *Világok töréspontján – Beszélgetések Ryszard Kapuścińskival*, Rejtjel Kiadó, 1998) készített vele, ennek a kötetnek a bevezetőjében mondta el Kapuściński, hogy anyai nagynénje a második világháború alatt a balatonboglári lengyel menekülttábor lakója volt, talán ez a mozzanat, talán a hagyományos magyar-lengyel barátság tette fogékonnyá a magyar kultúra iránt, olvasta *A Pál utcai fiúkat*, gyermekként Nemeček Ernő szeretett volna lenni, olvasója volt az 1975-ben lengyelül megjelent *Magyar költészeti antológiának*, ebből, vagy más köte-

tekből ismerte Berzsenyi Dániel, Arany János, Vörösmarty Mihály, Babits Mihály, Illyés Gyula, Kassák Lajos, Weöres Sándor, Nagy László, Csoóri Sándor verseit, Déry Tibor, Nádas Péter írásait, később is személyes kapcsolat fűzte a rendszerváltásban részt vevő magyar írókhoz, ismerte Bibó István gondolkodását, történelmi példáját, s hallatlanul pontosan érzékelte a magyar szellemi élet rezdüléseit, belső viszonyait. Folyóiratunkhoz, a *Forráshoz* is Kovács István kapcsolta Ryszard Kapuściński. Első találkozásunkra 1984 tavaszán Lakiteleken került sor, Lezsák Sándor szervezésében több száz érdeklődő előtt beszélgetett vele Kovács István. Akkor már olvasható volt magyarul *A császár* című könyve. Számomra akkor úgy tűnt, hogy a hatalom, a politikai hatalom természetrajza érdekli, talán ezért is kérdeztem meg tőle, miért van az, hogy mindig távoli császárokról és sahkokról, uralkodókról ír, s nem, mondjuk, Lengyelországról. Ezt válaszolta: „*Nekem minden sorom Lengyelországgal foglalkozik.*” Akkori önmagamnak tetszett ez a válasz, mert politizáló válaszként értelmezhettem, úgy, hogy a cenzúra miatt Kapuściński messziről – értsd: távolról – közelíti meg a lengyel világot, s a hatalmat úgy írja le, hogy ebbe a leírásba beleláthassuk a szocialista császárok és cárok hatalmi mániáit is. Mindaz azonban, ami azóta megjelent tőle, jól mutatja, hogy valójában nem a hatalom gyakorlásának módja foglalkoztatta, pedig igazán kedvét lelte ennek leírásában, hanem a társadalom és a hatalom, mondhatom Canettire visszautalva, a tömeg és a hatalom kapcsolata. Nem azért nem írt Lengyelországról, Gomulkáról, Gierekről – most már teljesen mindegy, hogy kik voltak akkor hatalmon –, mert nem lehetett írni róluk, s nem is csak azért, mert a „négus”, az etióp császár a hatalommal való visszaélésnek még szocialista partnereinél is extrémebb példáit mutatta meg, hanem azért, mert a tömeg és a hatalom kapcsolata a legfontosabban itt, ezekben a sok esetben a miénknél leegyszerűsítettebben működő társadalmakban mutatkozott meg.

Kovács István első Kapuścińskival készített – egyébként a lakiteleki beszélgetésre visszanyúló – interjúja a *Forrásban* jelent meg, ebben a jeles szerző bemutatatta magának a *Forrást*, mert a régi *Mozgó Világ* betiltása után az új szerkesztőség az engedélye nélkül közölte magyarul megjelenő könyvének egyik részletét, s ezzel kezdetét vette a *Forrás* és Ryszard Kapuściński számunkra annyira fontos kapcsolata. Kovács István közvetítői és Szenyán Erzsébet műfordítói munkájának köszönhetően kilenc könyvét közölhettük folytatásokban, a *Lapidárium* öt kötetét, *A birodalom* című kötetet, az *Ébent*, az *Egy riporter önarcképe* című, interjúkból-interjúrészletekből összeálló kollázst, aztán pedig az *Utazások Hérodotossszal* című kötetet. Különösen szerettem azt az időszakot, amelyikben Sándor Iván „rendszerváltó” esszéit és a *Lapidárium* éppen adott kötetét közölhettük: a két sorozat egymással is beszélgetett. Aligha tévedek, ha azt mondom, hogy Ryszard Kapuściński a *Forrás* legnagyobb terjedelemben közölt szerzője volt. S hogy fontos volt ez a kapcsolat, azt az olvasók, a kritika mellett a szerző is visszaigazolta. Egyik interjújában mondta: „*A napokban jelent meg egy új könyvem. Címe: Lapidárium. Ez magyarul a kecskeméti Forrás hasábjain látott először napvilágot. Vagyis előbb magyarul, mint lengyelül.*” Kecskeméti látogatására 1993. június 4-én került sor, az akkori könyvhétre megjelent, az oroszországi tapasztalatairól szóló könyvét mutattuk be – itt a szerkesztőségben emlékezünk a látogatás

minden mozzanatra. Amint a szerkesztőségbe belépett, azonnal mondta: *Tóth Menyhért-képeket szeretnék látni, s a Cifrapalotában, merthogy ott került sor a könyvbemutatóra, miután megnéztük a Tóth Menyhért-kiállítást, mondandóját a következőkkel kezdte: „Életem nagy szerencséjének tartom, hogy abban a galériában beszélhetek, ahol Tóth Menyhért képeit őrzik. Mikor a szibériai hómezőket jártam – ezzel a bemutatandó könyvre is utalt –, mindig a Tóth Menyhért festette fehérek jutottak eszembe.”* Ne szerénykedjünk: a bemutatkozásakor azt is megemlítette, hogy a világ bármely pontján kerül is sor könyvbemutatójára, szerzői estjére, el szokta mondani, hogy a *Forrás* tiszteletbeli szerkesztőségi tagjának tekinti magát. (Hadd tegyem hozzá ezekhez a szavakhoz, annak tekintettük mi is, s nem csak az írásai miatt, a személyes beszélgetés során ugyanis olyan összhang teremtődött közöttünk, mintha ezer éve ismertük volna egymást.) Az estet követő vacsorán számos lengyel és magyar irodalmi, szerkesztőségi történet hangzott el, akkor úgy éreztem, hogy Közép-Európa mégiscsak létezik. (Az a Közép-Európa, amelyik már felolvadt, eltűnt, s csak a legnagyobbak ösztöneiből támadt fel időről időre, ahogy Josef Kroutvor írta Hrabal és Kundera kapcsán: *„...hiába törölték el a politika térképéről, továbbra is létezik mint kulturális, civilizációs és szellemi közösség, és ebben a minőségében a Nyugat sajátos részét képezi”*.) A hatalmas lendületű beszélgetés-folyamat Szenyán Erzsébet fordította – oda és vissza. Köszönet érte, ahogy műfordításaiért is...

Írásaiban, interjúiban Ryszard Kapuściński mintha igyekezett volna leegyszerűsíteni a maga utazói, tudósítói mivoltát. *„Először 1956-ban indultam el végtelennek tetsző hosszú utamra... – mondta Kovács Istvánnak. – Összesen közel harminc évet töltöttem külföldön, s életem másfél évtizedét a harmadik világ országaiban. A harminc év utazgatás egyben napi robotot is jelentett... Mert mindent összevetve, nem különösebben irigylésre méltó a sajtótudósító sorsa”,* ezt követően arról beszélt, hogy azok a tények, amelyekről tudósítania kellett, az *„égvilágon semmit, semmiféle lényeges és valóságos tudnivalót nem közölnek a világról.”* A valódi tényeket ezek helyett a tények helyett kezdte keresni, így azt is mondhatnánk, hogy írói munkássága a tudósítói lét ellenére bontakozott ki. Másutt arról beszélt, hogy utazásaiból csak a határ átlépése foglalkoztatta, a határ, tudjuk jól, szimbolikus tér, a kiteljesedés és a sajátosság megmutatkozásának tere. Nem tudom megállni, hogy ennek kapcsán ne idézzem Andrzej Stasiukot, aki szerint egy-egy térség a határokon mutatja meg valódi énjét, Kelet-Európa énje pedig a pusztulásban teljesedik ki: *Az én Európám szíve a határterületek pusztulásában dobog – mondta, s hozzátette: „Egy icike-picikét sem Bécsben. Aki másképp gondolja, közönséges hülye. Sem Budapesten. Pláne Krakkóban. Mind a transzplantáció elvetélt kísérlete. Ráncfelvarrás, a tükrözése valaminek, ami valahol máshol van.”* Nem áll távol ettől Bodor Ádám szemlélete sem. *„Kelet-Európa reménytelen szegénysége, igénytelensége, mint valami lepedék, lassanként bevonja a történelmi tájat, alóla már alig-alig villannak elő annak tiszteletre méltó relikviái. Pontosan nem tudjuk, ott most mi történik, azt még kevésbé, hogy mi fog történni, a hely természetéből, erőinek mozgásirányából legfőbb sejtteni lehet, ahogy a részvétlenség és közöny lomha, körkörös áramlásában, mint lassú örvény-*

ben, fokozatosan elmerülnek otthoni létünk emlékei.” Nos, ahogyan Andrzej Stasiuk és Bodor Ádám, úgy kereste a maga könyörtelen látásával a vegetatív létezés helyi törvényeit Ryszard Kapuściński.

Az utazás mitizálásának ellenszereként megmutatkozó leegyszerűsítésben természetesen nem volt igaza Kapuścińskinak, mert hát a sokat emlegetett és most a nekrológokban is megfogalmazott életrajzi tényeket, azt, hogy huszonzét forradalmat és tizenkét háborús frontot látott közről, ezekről tudósított, hogy négyszer állt kivégzőosztag előtt, s hogy tekintetével fegyverezte le az elfogóit vagy a kivégzésére kirendeltek – nem lehet elfeledni, ahogy azt sem, hogy életművének megkerülhetetlen darabjait alkotják a politikai jellegű könyvek, így *A császár*, *A sahinsah* vagy *Futballháború* írásai, vagy éppenséggel *A Birodalom*. Am mindezek mellett létezik a mélyebb igazság is, az, hogy Kapuścińskit a jelenségek politikai megközelítése soha nem elégítette ki, mindig a történelmi és társadalmi elemzés érdekelte, ehhez viszont az általa látott, tudósítóként bemutatott világ valóban „csak” a példatárat biztosította. Az már az ő személyes érdeme volt, hogy olyan közel hajolt a megismert világhoz, amennyire csak lehetett. Ha valamilyen hasznát vette annak, hogy tudósítóként megismerte a világot Varsótól Új-Delhiig és Mexikóig, aztán Addisz-Abebaig és Teheránig, a legkülönbözőbb afrikai városokig, meg Vorkutáig, akkor az az, hogy érzékelte a világot a maga szinkronitálásában, tudta, hogyan kezdődik a reggel a világ különböző pontjain, s azt is tudta, hogy az adott pillanatban a világ legkülönbözőbb pontjain mi történik. Talán az egyik legszebb feljegyzése született erről, idézem, a maga teljes terjedelmében:

„Megírni »A világ egy napja« történetét:
– hogyan jön fel a nap Tibet fölött, a Szahara fölött, Firenze és Lima fölött,
– hogyan ébrednek a gyerekek, hogyan ébrednek a nők,
– hogyan ébrednek a munkások,
– hogyan ébrednek a harcosok,
– hogyan terjeng a kávé, a tea, a tojásrántotta illata, a frissen levágott tyúk vérének illata, a kasawa illata,
– hogyan mennek munkába a parasztok,
– hogyan indulnak el az öszvérek,
– hogyan indulnak el a vonatok,
– a harckocsik,
– hogyan fognak hozzá a folyóparton álló asszonyok a mosáshoz,
– aztán dél lesz, és az élet megáll (a trópusokon – Csádban, Maliban, az Atacanta sivatagban, a Gobi sivatagban, a Karakumban stb.),
– hogyan faragják a fát, hogyan formázzák az agyagot, hogyan vésik a követ,
– hogyan domborítják a fémet, hogyan csiszolják a gyémántot,
– hogyan őrlik a maniókát, kapálják a krumpplit, hogyan irányítják a hajót és vezetik a repülőgépet,
– hogyan van tele minden gépek zajával,
– aztán a munka elcsendesülése, hazatérés a munkából,
– hogyan kezd minden mozgás lanyhulni,
– közeledik a napnyugta,

– este van,
 – hogyan gyúlnak ki a tüzek, a fények az ablakokban, az utcai lámpák, a neonok, hogyan kezd világítani a szentjánosbogár potroha, a boa szeme,
 – hogyan lángol a szavanna, hogyan lángol a falu, a város légitámadás után,
 – hogyan nyílnak meg a poklok kapui Csernobilban,
 – hogyan ülünk le vacsorázni, hogyan nézzük a tévét,
 – hogyan akar (nem akar) aludni a kisgyermek (csöppség, poronty, csemete),
 – de többnyire általános, lassú elszenderedés,
 – előtte testek közeledése,
 – hogyan hallani ezt,
 – suttogások, hangok, kiáltások, ordítások (nyelvek, tónusok, hangzások, hanglejtések, b-mollok és C-dúrok teljes bábeli zűrzavara),
 – lassú elmerülés a sötétségbe, az éjszakába,
 – az álmatlanság gyötrelmeibe, a lidércnyomásokba és rémképekbe vagy a harsány horkolásba, öntudatlanságba, álomba,
 – hogyan zuhan a föld a nemlétebe, és hogyan tér vissza onnan néhány óra múlva, pirkadatkor.”

Szép ez a leírás, szép, mint amilyen egy vers tud lenni, ugyanakkor rövid, szentenciázó feljegyzése is született erről: „A helyi idő elmélete. Az idő különféle sebességgel halad, attól függően, hogy milyen kultúra vesz bennünket körül. Az a tény, hogy valamikor különféle időmértékek léteztek, azt bizonyítja, hogy az emberek különbséget tudtak tenni köztük, alkalmazni tudták őket a helyi földrajzi és életkörülményekhez. Aki élt már sivatagi nomádok vagy Amazonas-vidéki indiánok közt, tudja, hogy a mi óránk ott értelmét veszti, fölöslegessé válik. Fölsleges szerkezetű, élettől elszakított absztrakcióvá.” A világot érzekelte, a világban pedig az életet, legtöbb esetben a vegetatív életet, és éppen utazásai révén biztosította a maga számára ezt a tapasztalatot. „Az utazás mint inspirációs forrás, mint téma és mint alkotás: Marco Polo, Goethe, Twain és sokan, sokan mások – írta egyik feljegyzésében. – Az utazásra meg kell érni – az utazás több, mint helyváltoztatás, több, mint turisztika (a turisztika fejlődése, miként minden érték tömegessé tétele, tulajdonképpen banalizálta, vulgarizálta az utazás szentségét). Az utazás a világ gyümölcsöző átélése, a világ titkainak és igazságainak elmélyítése, az általa fölvetett kérdésekre adandó felelet keresése. Az így értelmezett utazás – reflexió, filozofálás.” Íróként ezekből a tapasztalatokból nyitott a maga számára tereket – ahogyan más utazásokból, kényszerűségből Márai Sándor a maga naplóiban, naplófolyamában. Könyvei, legyen szó a *Lapidárium* kötetéről vagy a szó szoros értelmében vett riportkönyvekről, az így értelmezett utazás feljegyzéseit, naplójegyzeteit, fragmentumait tartalmazzák. S ha így szemléljük Kapuściński írásait, akkor észre kell vennünk, hogy Márai *Naplója* és az ő *Lapidáriuma* – kőtár-irodalma, ahogy Kiss Gy. Csaba mondta – között mély rokonság van. Ugyanaz a személyes szabad beszéd, a személyes tapasztalat példává emelése mutatkozik meg mindkét aforisztikus feljegyzéssorozatban. Márai a minőségi életérzést kereste, Kapuściński a huszadik század jellemzőit, példák ezer és ezer során át – s mindkét feljegyzéssorozat mögött ott húzódik a huszadik század, az, hogy mekkora teret adott ez a század az embernek. Ha mást nem, csak a két személyes napló szerkezetét nézzük, akkor is a vállalkozások rokonsága mutatkozik meg.

Mindkét író a végső, a pontos megfogalmazásra törekedett, a jelenség legpontosabb leírására és megmutatására, hogy aztán újabb időpillanatokban mindketten újra és újra nekifussanak a megélt vagy meglátott jelenségek leírásának. Mindez azt is mutatja, hogy Kapuściński számára is az élet volt a legfőbb mérce, mindig az élet törvényeit szerette volna végső formába önteni, ezért is vágott bele a mindig újabb utazásokba, és ezért is kezdte szinte mindig előlről – gondolatilag előlről, azaz a kiindulóponttól az újabb és újabb feljegyzéseit.

Ryszard Kapuściński írásaiban a szegénység és a tömeg tereit mutatta be. *„A nyomor demoralizál. Ha a társadalom egyharmada nyomorban él, akkor az egész társadalom demoralizált”* – írta a *Lapidárium* első feljegyzései között. Ezt a Mexikóban rögzített feljegyzést 1982-ben Varsóban így egészítette ki: *„Kétféle szegénység létezik: az anyagi szegénység és az igények szegénysége. A hatalom számára mindkettő kényelmes. Az első azért, mert a nélkülözés legyengíti az embert, nyomasztóan hat rá, mélyíti kisebbrendűségi érzését; a második azért, mert az, akinek az igényei szegényesek, nem is tudja, hogy vannak olyan dolgok, amelyeket követelhetne, amelyekért küzdhetne, harcolhatna.”* A szegényedés és a gazdagodás küzdelmében jelenik meg a barbárság vagy az újbarbárság: *„A barbárság fokozatai: először azokat pusztítják el, akik értékeket hoznak létre. Aztán elpusztítják azokat is, akik tudják, hogy mi az érték, s tudják azt is, hogy akiket előttük pusztítottak el, éppen azok hozták létre az értékeket. A valódi barbárság akkor kezdődik, amikor már senki sem tudja megítélni, hogy az, amit csinál, barbárság.”*

Azzal, hogy Kapuściński tömegről, a nyomorról, a barbárságról írt, természetesen írók, gondolkodók hosszú sorába lépett be. Ortega y Gasset nevét maga is említi – éppúgy, mint Márai Sándor –, Elias Canetti nevéhez pedig a tömeg jelenségének hasonló megközelítése kapcsolta az övét. Canetti a húszas évek közepétől-végétől kezdett el foglalkozni a tömeggel és a hatalommal, a kettő kapcsolatával, a tömegtársadalom működésével. Azt hihetnénk, hogy írása – az 1960-ban lezárt *Tömeg és hatalom*, magyarul csak 1991-ben jelenhetett meg – hatalmas történeti esszé vagy politikai vitairat. A tömeget a tűzzel kapcsolta össze, annak segítségével írta le: *„A tűz mindenütt ugyanolyan, a tűz száguldva terjed, ragályos és csillapíthatatlanul mohó; a tűz mindenütt támadhat, nagy hirtelen; a tűz sokszoros, a tűz pusztító, a tűznek egyetlen ellensége van; a tűz kialszik; a tűz olyan, mintha élne, és eszerint bánunk vele. Mindezek a tulajdonságok a tömeg tulajdonságai, attribútumait nemigen foglalhatnánk össze pontosabban.”* Példáit az emberiség korai történetéből hozta, huszadik századi példákat meg sem említett, miközben mindvégig erről a századról beszélt. Csupán a zárszóban lépett ki választott szerepéből, s itt a termelést, a termelés mellett pedig szükségyszerűen a fogyasztást jelölte meg a század legsajátosabb jelenségeként. *„A növekvő termelésből következőleg több ember szükséges – mondta. – Úgy tetszik, hogy minél több a termék, annál több fogyasztó kell. Ha az árueladás magának való és teljesen öntörvényű volna, egyszerre célozná azt, hogy minden vevőnek megnyerhető embert, tehát voltaképpen minden embert megnyerjen... Amivel, persze, még nem lenne minden megoldva, mert ha minden vevő meg lenne nyerve, és mind vásárolt volna már, a termelés még mindig növekedni akarna. A második és mélyebb törekevs azután az lenne, hogy az emberek száma növekedjék. A termelésnek több ember kell: tárgyakat gyarapítva-sokasítva visszanyúl az ősi értelmű gyarapítás-hoz-sokasításhoz, magának az embernek a sokasodásához.”* Canetti az őstípusokig

ment vissza, s szinte az olvasójára bízta, hogy az őstípusokban meglássa a mára kialakult változatokat, Kapuściński a kialakult változatokat, a tömegtársadalom uralomra jutott jelenségeit írta le úgy, hogy mögöttük felsejlenek a valamikori őstípusok. Canettihoz hasonlóan Kapuściński is adattárat adott, mintegy leltárt készített a legfontosabb szellemi jelenségekről. Emlékszem, már akkor, amikor a *Lapidárium* második részének kéziratát olvastam, kiírtam magamnak a szellemi eredetiség eltűnésével kapcsolatos sorokat: *„Az irodalmi alkotás (és általában a műalkotás) egyre inkább kollektív alkotássá kezd válni. Emlékezetünkben ugyanis egyre nagyobb információs készleteket halmozunk föl, értelmünk egyre több adatot raktároz el; gyűjti és átalakítja azokat, gyakran tudatos részvételünk nélkül, míg végül magunk se tudjuk már, hogy mi a sajátunk és mi az, amit másoktól vettünk át. Itt, természetesen, nem a vulgáris, pimasz plagizálásra gondolok. Mélyebb, közvetettebb, megfoghatatlanabb, kifinomultabb hatásokról, kapcsolódásokról, összefüggésekről, érintkezésekről van szó.”* Sajnos, ugyanilyen általánosnak bizonyul a többségre való hivatkozás, mintha az, hogy valami a többségnek tetszik, vagy az, hogy a többség akar valamit, egyből azt jelentené, hogy az, amit akarnak, igaz, megvalósításra érdemes, mi több, azt, amit akarnak, meg is kell valósítani. Az ostobákról írta: *„Az ostoba, buta emberek tudják, hogy ők vannak többségben, túlsúlyban, hogy ők uralkodnak. Popper sokat foglalkozott a tudás kérdésével. Valahol igen találóan azt írta, hogy a nem tudás nem egyszerűen a tudás hiánya, hanem alapállás, visszautasító magatartás, a tudás befogadásának megtagadása.”* Még ha kemény példa is, de ide kapcsolódik az, amit Kapuściński a világ elbugrisodásának veszélyéről mondott (történetesen nem a *Lapidáriumban*, hanem a Kovács Istvánnak adott, már említett első interjúbán). Bruno Shulzról beszélt, a lengyel íróról (Hrabal is hivatkozott rá sűrűn, *Fahajas boltok* című kötetét a Jelenkor Kiadó jelentette meg). Bruno Shulzot a háború alatt egy német katona ölte meg, ehhez kapcsolódva mondta Kapuściński: *„Egy hitlerista – olvashatjuk az emlékiratokban, kézikönyvekben, újságcikkekben... És ezt hangoztatva, hangsúlyozva elmosódik, eltompul egy nagyon fontos tény; az, hogy az említett hitlerista, mielőtt hitleristává, fasisztává lett volna, mindenekelőtt egy primitív bugris volt. Egy bugris gazember. S a világot ma nem a fasiszmus veszélyezteti, amely állami szinten csak elvétve létezik itt-ott. A világot ma az elbugrisodás fenyegeti leginkább. A bányász, primitív, féktelen elbugrisodás... Aki Bruno Shulzot megölte, mindenekelőtt bugris gazember volt. Tudta, hogy meg kell ölnie Bruno Shulzot, az alkotó, teremtő embert, aki oly értékeket tudott létrehozni, amire ő, a gyilkos, képtelen volt. Konkrétan, név szerint tudta, kit öl meg. És tudatosan végzett vele... A világban ma a kultúra elpusztítása a legnagyobb veszély.”* (A bugris kifejezést Márai is használta, 1945-ös *Naplójában* olvasható, így: *„Magyarországnak az volt a híre a világban, hogy az »urak országa«.* Ez nem igaz: Magyarország már régen nem az urak országa, hanem az úrhatnám bugrisok hazája. S az igazi urak éppen úgy kivesztek ebből az országból, mint a műveltség. Maradt a nyegle és kapzsi dzsentrí, a megtollasodott bugris, aki felelősségérzet és erkölcsi igény nélkül követelt osztályá számára érdemtelenül előjogokat.”) Kapuściński ugyancsak helytálló megfigyelése, hogy a gazdagság újratерemti önmagát, azaz, aki meggazdagodott, az még gazdagabb lesz, ennek megfelelően pedig az, aki szegénynek született vagy elszegényedett, folyton lejjebb szorul a társadalomban. A gazdagság pedig szégyelli a szegénységet, ezért nem néz szembe vele, inkább a maga világába

húzódik. „...óriási pénzek jutnak olyan kutatásokra, amelyek a gazdagoknak a szegények fölött gyakorolt ellenőrzését hivatottak szolgálni, mint például a telekommunikációs rendszer, a kibernetikus terek, és rengeteg pénzt fordítanak egyre több luxust biztosító gépkocsik tervezésére. A világ mindinkább a gazdagok világa lesz, a gazdagok kizárólag maguknak akarják kisajátítani bolygónkat.” (Ezt a megfigyelést a rendszerváltást követően felszínre kerülő újgazdagjaink példája fényesen igazolja.) A huszadik századot – merthogy valójában ez a század foglalkoztatta – rendkívül összetett századnak látta, olyan századnak, amelyik tele volt a legellentéteesebb, legszembenállóbb jelenségekkel. „Mert egyfelől a legnagyobb barbárság, gyilkolás, aljasság és hazugság évszázada volt, másfelől viszont óriási fejlődést hozott a technika, a kommunikáció, az orvostudomány számos területén. ... Ez a század cezúrát jelent a hagyományos, évszázadok óta változatlan formában létező társadalmak világa és a mozgalmas, modern, rövidesen planetáris méreteket öltő, gyökereitől elszakadt, sietős lázban, állandó változásban élő tömegtársadalom között.” Ennek a világnak a következő jellemzőit emelte ki:

- a világban technikai-szervezési természetű civilizációs szakadékok alakultak ki,
- a szegénység világszerte terjed és mélyül,
- az állam paradox helyzetbe került, mert széthúzó tendenciák érvényesülnek alulról – pl. regionalizmus – és felülről is: pl. nemzetek fölötti struktúrák,
- az állam által szabadon hagyott teret egyre inkább a különböző típusú nem állami intézmények töltik ki,
- népességrobbanás,
- növekszik a perifériára szorultak száma: „a tehetős, dinamikus, rugalmas emberek legszívesebben nem is gondolnak rájuk, nem is veszik őket észre, nem is tartják őket világgépük részének.”

S hát természetesen eltömegesedés, az értékek inflálódása, az írásbeli kultúra háttérbe szorulása, az utánpótlás elszaporodása, a hagyományos közösségek megszűnése. Ebben a közegben a XXI. század legfontosabb kérdése az lesz, mondta Kapuściński, hogy mi legyen az emberekkel. „Nem az, hogy miként élmezzük őket, hogyan építsünk nekik iskolákat és kórházakat, hanem, hogy mit kezdjünk velük? Mindenekelőtt is, hogyan adjunk a kezükbe munkát? Amikor az ember Afrikát, Ázsiát vagy Latin-Amerikát járja, legjobban a tétlen emberek millióinak, tízmillióinak látványa döbbsenti meg. Vagy azoknak a látványa, akik ugyan csinálnak valamit, de munkájuk, még ha nélkülözhetetlen is, csupán egy helyben topogás, nem hoz hasznot, nem javít az életükön. A jelek szerint ugyanis – és azt hihetnők, hogy ez megmagyarázhatatlan paradoxon – könnyebb az embereket élelmezni, mint foglalkoztatni! Valamiféle hiba ez a világ rendjében, a világnak valamiféle nagy gyöngesége.” Láthatjuk, Kapuściński mint-ha Canetti gondolatmenetét folytatta volna, mintha azt válaszolta volna meg, de lehet, hogy az ő válasza élelesebb volt, mint Canetti kérdése. Különösen akkor, ha arra is figyelünk, amivel Kapuściński a maga gondolatmenetét folytatta: „...a primitív, sötét, bárgyú, korlátolt – de más vonatkozásban: korlátlan – hatalomnak azért, hogy fönnymaradjon, szükségszerűen el kell pusztítania a kultúrát. Arról írok, hogy korunkban a kultúra és a primitív hatalom kibékíthetetlen jelenségek, tények. ... A világ sorát nem az fogja eldönteni, hogy lesz-e vaj a kenyereinkre – ez is fontos... De hogy létezni fogunk-e, az a kultúra létén és nemlétén múlik majd...”

2000 júniusában a *Tygodnik Powszechny* című lap *Ítékezés a XX. század fölött* címmel egy „valóságosan” is lezajlott bírósági eljárás jegyzőkönyvét közölte, ebben vádlók és védők érveltek a XX. század ellen és mellett, szabályos vádbeszédekre és védőbeszédekre került sor, szembesítésekre, meghallgatásokra, ezeket követően pedig a bíróság ítéletet hirdetett a XX. századról. (A jegyzőkönyv magyarul a *Forrás* 2005. júniusi számában jelent meg Szenyán Erzsébet fordításában, az említett számban mindenki elolvashatja az ítélet szövegét.) A perben Kapuściński a vád tanújaként szólalt fel, ebben a minőségében megismételte mindazt, amit gondolkodásában nyersanyagként, tapasztalatként a XX. századról felhalmozott. A minőségi különbséget az előző századokkal szemben a század léptékében látta. *„A jelenségek méretében rejlik az alapvető különbség – mondta. – Az emberiség létszáma a XIX. század elején alig félmilliárdra rúgott. A világ akkor is igazságtalan volt, de más volt a mérték. Ma a hatalmas tömeg döbönti meg az embert, az a tény, hogy milliárdnyi embert lehetetlenség beoltani a rájuk leselkedő borzalmas betegségek ellen. Nincsenek ilyen technikai eszközeink. Sohasem kerültünk még szembe hasonló méretű jelenségekkel, amelyek nemcsak az igazságos elosztás lehetőségét, de a képzelőerőnket is meghaladják.”* Talán mondanom sem kell, hogy a jeles szerző ekkor is a maga tapasztalatait általánosította, a huszadik század szinte minden jelenségében megmutatkozó tömegesedést. Az eljárásban ugyancsak a vád tanújaként szólalt meg Andrzej Wajda, aki egy pillanatra kilépett szerepéből, s azt mondta, hogy ha a mellette ülő Kapuściński a munkásságával képes volt behatóan diagnosztizálni a század betegségeit, akkor a század mégsem volt eltékozolt időszak. Később pedig azok között említette Ryszard Kapuścińskit, akik *„nemcsak megérteni próbálták a világot, hanem szembe is szálltak vele”*. Ha igaz Andrzej Wajda megállapítása, akkor Ryszard Kapuściński ezzel a világgal való szembefordulással adott új értelmet az írásnak, s így, ezzel a feladatvállalással találta meg az írás rá jellemző módját. Hiába neveztem a század egyik legfontosabb szemtanújának, ahogy Wajda is annak tartotta, a világgal való szembefordulással a tanú szerepén is túllépett... S tulajdonképpen ezzel a túllépéssel teljesítette ki önmaga szerepét, ami több volt, mint a világ különböző pontjainak külön-külön való, vagy egyetlen pillanatban történő bemutatása. Kapuściński határozott társadalmi magatartást képviselt, ennek lényege, minden huszadik századi léptékváltás ellenére éppen az volt, hogy a szegényeket-kiszolgáltatottakat nem szabad tömegként szemlélni. Ha tömegként nézzük az elpusztítottakat vagy a szükségét szenvedőket, elszemélytelenítjük őket, és a fájdalmaiktól is eltávolítjuk magunkat – mondta ezerszer. Ám ez csak a jelenségkör egyik oldala, hiszen azt sem tudta elfogadni – akkor, ha ez valóban az emberen múltott –, ha valaki behúzódott a tömegbe: *„A tömegkultúra emberének gondolkodása másfajta gondolkodás. Az ilyen gondolkodás és az értelmiségi gondolkodása között nem fokozatbeli, hanem minőségi különbség van. Ezek itt különféle kódokkal telenyomtatott agyak. Itt nem lehet alkalmazni a magasabb-alacsonyabb megkülönböztetést, mert itt másságról van szó, a mentális struktúra másságáról. A tömegkultúra emberének gondolkodását a következők jellemzik: a) a világ iránti érdeklődésnek, a megismerés vágyának hiánya; b) közöny, passzivitás, érzelmi bóbiskolás; c) ha van is valamilyen gondolkodás, az lassú, tempótlan, földhözragadt; d) a sztereotípiákba, mítoszokba, ostobaságokba vetett vakhit, ezek revideálásának, elvetésének képtelensége;*

e) bizalmatlanság.” Valami hasonlót mond Kundera is: *„Szorongás fog el: elképzelem azt a napot, amikor a művészet már nem fogja a soha nem mondottat keresni, és engedelmesen visszahátrál a kollektív élet szolgálatába, amely azt fogja követelni tőle, hogy tegye széppé az ismétlést és segítse abban az egyént, hogy békésen beolvadjon a lét egyformaságába.”* Láthatjuk, a jelenség szintjén éppen ellentétes létállapotról szólnak, mint mondjuk Fukuyama, akiről egyébként Kapuściński gyilkos portrét rajzolt, de most nem ez a portré a fontos, hanem az, hogy a tömegkultúra huszadik század végére-huszonegyedik század elejére kialakult formái nem teszik lehetővé a Fukuyama által meghirdetett társadalmi bizalom légkörének kialakulását. Ahhoz, hogy ez megvalósulhasson, nemcsak a tömegbe visszahúzódó embert nem szabad a tömeg részeként szemlélni, hanem a tömegkultúrában a maga helyét megtaláló embernek is ki kell lépnie az őt körülvevő kultúrából, mert a cselekvést csak így találhatja meg, mondta az általa megismert világ kapcsán Ryszard Kapuściński. Ehhez kapcsolódott akkor, amikor a huszadik század tudományáról beszélt, Jacob Bronowski gondolatát így írta le: *„Az érdeklődés központja a fizikai tudományágakról áttevődött a biológiai tudományágakra: ennek eredményeként a tudományt egyre inkább az individuuum kutatása vonzza.”* Másodjára pedig az értelmiség helyzetéről írtakat másolom ide. Ennek kapcsán Kapuściński előbb arról írt, hogy *„véget ért bizonyos szerep, amelyet az értelmiség töltött be társadalmainkban – az emelkedett erkölcsi értékek hordozójának szerepe, annak a közvélemény-formáló rétegnek a szerepe, amelyek hangjára a többiek vártak, s általában számításba is vették azt. ... Csakhogy megváltoztak az idők, és megváltozott az értelmiség helye, s a vele szemben támasztott elvárások is. Napjainkban az értelmiség jelentősége, értéke a hozzáértés, a tényszerű tudás. A prédikátor helyét elfoglalta a szakember, valamely művészeti vagy tudományág művelője, de ezen belül is inkább a létrehozó, nem pedig a moralizáló alkotó.”* Később azonban mintha mégiscsak nagyobb szerepet szánt volna az értelmiségnek: *„Az értelmiség szerepe lesz az is, hogy éberen figyelje a médiát, hogy észrevegye a média manipuláló szándékát az információk szelektálásában, közlési módjában: fontos szerepe lesz továbbá, hogy beszéljen arról, amiről nem esik szó, hangsúlyozza azokat a kérdéseket, amelyek marginalizálódtak, felhívja a figyelmet a valóság azon aspektusaira, amelyeknek nincs esélyük arra, hogy a tömegízlést kiszolgáló filmek témáivá váljanak, azokra a kérdésekre, amelyeket nem lehet a tévéműsorok szűk keretei közé szorítani.”*

Az az író-gondolkodó, aki egész életében a huszadik század létformáit vizsgálta – összhangban számos más gondolkodóval – nem a huszadik század által megteremtett eleve elrendeltségről, beszorítottságról beszélt, hanem az ember feladatairól, ezzel gondolkodótársaihoz hasonlóan visszahozta a potencialitást az ember világába. Közben – láthattuk – az induló huszonegyedik század összefüggéseire is rátalált...